

МРНТИ 16.21.39

Г.Х. Тулекова

«Тұран» университеті «Журналистика және аударма ісі» кафедрасы
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Алматы қаласы., Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІКТІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРЫ ЖАЙЫНДА

Аннотация: Мақалада табиғи тілдік мәтіндерде қолданыс тапқан етістікті сөз тіркестерінің грамматикалық құрылымыдарының есім және етістікті сөз тіркестерінде қолданылу ерекшелігімен құрылымы жайында сөз етіледі.

Тірек сөздер: қабысу, меңгеру, басыңқы сыңар, көне нұсқа, көсемшелі етістік, толық мағыналы сөз

Г.Х. Тулекова

Кандидат педагогических наук, доцент кафедры
«Журналистика и переводческое дело», университет «Туран»
г.Алматы, Казахстан

О ГРАММАТИЧЕСКИХ СТРУКТУРАХ СЛОВЕСНЫХ ФРАЗ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются грамматические конструкции словосочетаний и особенности именных и глагольных словосочетаний.

Ключевые слова: прилагательные, способности, местоимения, древние версии, примитивные глаголы, слово полного значения.

G.H Tulekova

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department
«Journalism and Translation», University «Turan»,
Almaty, Kazakhstan

ON GRAMMATICAL STRUCTURES OF VERBAL PHRASES IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The article considers the grammatical constructions of phrases and the features of noun- and verb- word combinations.

Keywords: overlapping, mastering, pronounced, ancient variant, primitive verb, full meaning word.

Бағыныңқы сыңары зат есімнен болған етістікті сөз тіркестерінің құрылымы турасында сөз еткенде, зат есімді етістікті сөз тіркестерінің құрамында зат есімдер көп

жағдайда септік жалғаулары негізінде байланысып келеді. Көне түркі жазба ескерткіштерінде барыс септікті етістік сөз тіркестері шығыс септікті сөз тіркестерінің қызметі атқарғандығы туралы М.Балақаев «Қазіргі қазақ тілі» [100, 82 б.]. еңбегінде көрсетеді. Сол семантикада қолданылған: қары оқуз балдұқа қорқмас /Қашқари/ қәрі өгіз балтадан қорықты, Ол аны ашқа тыды (Қашқари) – Ол оны астан тыйды. Ал қазіргі қазақ тілінде «қорық», «тый», етістіктері негізінен шығыс жалғауындағы сөзді менгереді. Дегенмен, осы етістіктің жетегінде кейде барыс жалғаулы сөздер де кездесіп отырады: «айқайлағанға қорықпа – айқайлағаннан қорықпа», «алысқа көз сал – алыстан көз сал», «оған абай бол – одан абай бол» т.б. осы сияқты бірсыпыра етістіктердің бойындағы параллельділік «көне қасиеттердің» қалдығы екендігін өз кезінде профессор Ә.Аблақов «Қазақ тіліндегі барыс жалғаулы сөз тіркестері» атты еңбектерінде нақты көрсетеді [1, 29 б.].

Қазіргі қазақ тіліндегі барыс септігінің жалғаулары арқылы қалыптасқан сөз тіркестері өздерінің тамырын тым әріден бастайды. Алайда, бұлар тілдің дамуы барысында құрылысы жағынан да, мағынасы жағынан да талай өзгеріске түскен. Оны мынадан аңғаруға болады:

1. Қазіргі қазақ тілінде барыс септігінің *-қа/-қе, -ға, -ге*/жалғауы тәуелдік жалғауынан соң жалғанбайтын болса, ал Орхон-Енисей, әсіресе, Енисей ескерткіштерінде тәуелдік жалғауынан соң да жалғанатындығы кездеседі. Бұл тілдің даму барысында белгілі бір жүйеге түскендігін көрсетеді.

2. Барыс жалғаулы сөз тіркестері табиғатында қимыл-әрекеттің бағытын кімге, неге бағытталғандығын білдіреді. Әйтсе де, ескерткіштер тіліне назар салсақ, барыс жалғаулы сөз тіркестері өз қызметінен тыс жатыс және шығыс жалғаулы сөз тіркестерінің қызметін атқарған және қимыл-әрекеттің болған орнын, мезгілін, басталар жерін, себебін білдірген. Алайда, тілдің даму барысында барыс жалғаулы сөз тіркесі өзіне тән төл мағынасын атқарумен шектеледі. Мұның себебін біз септік жалғауларының іштей саралануы барысында қимыл-әрекеттің орнын, мезгілін білдіру жатыс септігінің, ал қимыл-әрекеттің басталар орны мен себебін білдіру шығыс септігінің әсерінің нәтижесі екендігін дәлелдейді;

3. Ерте уақытта барыс жалғаулы сөз тіркестері қимыл-әрекеттің бағытын, кімге, неге бағытталғандығын білдірсе, кейіннен тілдің дамуы барысында осы көрсетілген мағыналардың негізінде мұндай тіркестер қимыл-әрекеттің мақсатын, себебін, мезгілін т.б. білдіретіндей болып қалыптасты;

4. Күрделенген сөз тіркестері құрамдарынан шылаулардың түсіп қалып ықшамдалуы да барыс жалғаулы сөз тіркестерінің қалыптасуына ықпал жасайды [2, 38 б.]. Мысалы: алғандығы туралы куәлік беру – алғандығына куәлік беру, ренжітпейтіндігі туралы ант беру – ренжітпейтіндігіне ант беру, оқу үшін бару – оқуға бару, көру үшін келу – көруге келу т.б. Кейде осы типтес сөз тіркестері құрамдарынан тек шылаулар ғана емес, қимыл есімдер мен шылаулардың бірлескен тобы түсіп қалып, барыс жалғаулы сөз тіркестері қалыптасады. Мысалы, қонақ болу үшін барды – қонаққа барды, кино көру үшін барды – киноға барды т.б.

5. Қарсылық мәнді құрмалас сөйлемдер құрамынан сөздердің түсіп қалып ықшамдалуы да барыс жалғаулы сөз тіркестері қалыптасуының бір жолы. Мысалы: үйіне шақырып еді, бірақ біздер бармадық; үйіне шақырғанымен, біздер бармадық; шақырғанмен бармадық; біздер бармадық; шақырғанмен бармадық; шақырғанға бармадық т.б.

6. Барыс жалғаулы сөз тіркестерінің қолданылу шеңберінің кеңейіп, жетіле түсуі басыңқы сыңарлар мен бағыныңқы сыңарлардың мағыналық жағынан дамуына, қосымша жаңа мағыналарға ие болуына тікелей байланысты. Мәселен, түс деген етістікті алатын болсақ, бұл өзінің төл мағынасы жағынан барыс және шығыс жалғаулы сөздерді меңгереді (төменге қару, аттан түс). Алайда, түс етістігі мағынасы жағынан орайлас жатқан сөздермен тіркесіп, жаңа қосымша мағынаға ие болады. Соған орай бұл етістік барыс жалғаулы сөз тіркестерінің өзге түрлерін құрайды. Мысалы; суға түсу, институтқа түсу, оқуға түсу, сабаңа түс – сабаға түсу, киноға түсу, клипке түсу, фотоға түсу, т.б.

7. Барыс жалғаулы сөз тіркестерінің қолданылу шеңберінің кеңеюіне белгілі дәрежеде орыс тілінің, шет тілдердің ықпалы да әсер бар екендігін дәлелдейді [3, 49 б.]. Мысалы: емтиханға дайындалу, фирмаға кіру, партияға мүше болу, интернетке кіру, компьютерге қарау, сайдқа енгізу т.б.

Түркі тілдерінің бірі қазақ тілінде табыс септікті сөз тіркестері жалғаулы түрде де, жалғаусыз түрінде де қолданыла береді. Осы мәселеге назар аударған кейбір ғалымдар табыс септікті сөз тіркестерінің жалғаусыз түрі жалғаулы түрінен бұрын қалыптасқан. Бұл пікірді толығынан қуаттауға болады, өйткені, біріншіден, тым ертедегі дәуірде сөздерді өзара байланысқа түсіретін қосымшалар (септік жалғаулары) жоқ кезде олар бірімен-бірі мағыналық жақындықтарына қарай іргелес тұрып байланысқан. Демек, тура мәніндегі жалпы есімдер сабақты етістіктер мен мағыналық жағынан байланыста, органикалық бірлікте тұратындықтан қосымшасыз, іргелес тұрып байланысып, объектілік қатынастағы сөз тіркестерін құраған болса, екіншіден, ертедегі Орхон-Енисей ескерткіштер тілінде табыс септікті сөз тіркестерінің жалғаусыз түрі жалғаулы түрі мен салыстырғанда әлдеқайда жиі кездесетіндігі байқалады. Мысалы: Үч отуз балық сыды (Т., 19) – Олар отыз үш қаланы қиратты. Қырық йыл ел тұтдым бодун башладым (Е.,45, 4) – *Қырық жыл ел билеп, халық басқардым.Иеті беріөлтүдүм* (Е., 33) – Мен жеті қасқыр өлтірдім т.б [3, 28-31 бб.].

Қазақ тілінде табыс септігінің *-ны, -ні, -ды, -ді, -ты, -ті* және тәуелдік жағынан соң жалғанатын *-н* жалғаулары бар. Қазақ тілінде қалыптасқан *-н* тұлғалы сөз тіркестерінің моделі өзінің негізін ертедегі ескерткіштер тілінен бастайды.

Сөздердің тіркесу қабілетінің артуы, біріншіден, тілдің ішкі даму мүмкіншіліктеріне негізделсе, екіншіден, өзге тілдердің, әсіресе, орыс тілінің ықпал, әсеріне негізделеді. Себебі тілдік құрамдағы қолданыста жүрген сөздеріміз кірме сөздермен толығып отырады. Демек, сөздердің мағыналық жағынан дамып жетілуі, жаңа сөздердің пайда болуы, сөйлемнің ықшамдала қолданылуы т.б. жаңа сөз тіркестерінің қалыптасуына негіз болады. Тілдің даму 11 барысында тұйық етістік алдынан табыс жалғаулы сөздерді тіркестіре отырып, табыс жалғаулы сөз тіркестерін қалыптастырады. Мысалы, қаланы көгалдандыру, алаңды безендіру, шөл даланы суландыру т.б. Сондай-ақ Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым (Абай. Он жетінші қарасөзі). Сол естілерден естіп білген жақсы нәрселерін ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, соны адам десе болады (Абай. Он тоғызыншы қарасөзі).

Көлемдік қатынасты білдіретін етістікті сөз тіркестерінің бағыныңқы компоненті қызметінде жатыс септігіндегі сөздер қолданылады. V-VII ғасыр көне жазбалар тілінде жатыс септігі жалғаулы етістік сөз тіркестері мағыналық жағынан да, морфологиялық құрамы жағынан да саралаған топ ретінде көрінеді.

Ал қазіргі кезеңде жатыс септігінің мезгілдік және мекендік мағыналары кейін сараланған, кейін қалыптасқан, көмекші есімдер де көне түркі дәуіріндегі бірен-саран тіркестерде болмаса, айқын лексика-грамматикалық топ ретінде көріне қоймайды. Жаңа пайда болған грамматикалық семантика, белгілі бір негіздің, бұрын бар семантиканың дамуының нәтижесінен пайда болады. Мәселен: Аязда жүруге болмайды, бейуақытта ұйықтауға болмайды тіркестеріндегі аязда, бейуақытта сөздерінің мезгілдік мағынасы солай болған. Алдымен олар мезгілдік ұғымды білдіретін жатыс септігіндегі сөзді анықтап, сол арқылы күрделі етістік сөз тіркесі құрамына енген, келе-келе сол өздері анықтайтын сөздердің орнына жүру арқылы солардың грамматикалық мағынасын да, синтаксистік қызметін де қабылдаған.

Шығыс септігінің қалыптасуы тарихы жайында түркі тілінде әр түрлі көзқарастар бар. Алайда, шығыс септігін жатыс септігінің негізінде қалыптасты дейтін пікір басым. Г.Рамстедтің пікірі бойынша, оғузда сөзі жатыс және шығыс септігінің мағынасын берді [4, 43 б.]. Ал Қ.Жұбановтың пікірінде: «Мұнда шығыс септігінің жатыс септік мағынасынан ажырату үшін, оғузда сөзіне йан формасы» деп қараудан екендігін айтады [4, 43 б.].

Зерттеуші М.Томанов «Основные вопросы исторической морфологии казахского языка» атты еңбегінде: «ертедегі ескерткіштер тіліндегі берідениен, өндениен, йыр-дантайан тәрізді сөздер құрамынан *-йан* тұлғасын қоспай-ақ *-дан* аффиксін айқын байқауға болады» [4, 65 б.], – дейді. Ал ғалым Б.А.Серебренников «О некоторых проблемах исторической морфологии тюрских языков» деген еңбегінде: *-дан* жалғауын жатыс септігінің *-да* аффиксі негізінде қалыптасты, *-дан* құрамындағы *-да* тұлғасы мекен мағынасын білдіреді де, ал *-н* тұлғасы бағыт мағынасын білдіреді, – деп өз топшылауын білдіреді [5, 78 б.].

А.М. Шербактың пікірі бойынша, шығыс септігінің *-дан* жалғауы – жатыс септігінің негізінде қалыптасқан кейінгі көрсеткіш емес, тым әріден келе жатқан көне аффикс. Ертедегі ескерткіштер тіліндегі жатыс септігінің шығыс септігінің мағынасында қолданылуы *-дан* тұлғасынан *-н* элементінің түсіп қалуымен байланысты. Өйткені қазіргі түркі тілдерінде жатыс септігімен шығыс септігінің мағыналық жағынан тең келіп, бірінің орнына екіншісінің қолданылуы кездеспейтін құбылыс және барлық түркі тілдерінде шығыс септігі фонетикалық ерекшеліктерін ескермегенде бір ғана тұлғада қолданылады деген ой айтады [6, 106.]. Профессор Ә.Аблақов: «Шығыс жалғаулы сөз тіркестері» еңбегінде осы мәселелер туралы сөз қозғай келіп, шығыс септігінің қалыптасу тарихы жайында мәселе осы күнге дейін шешімін тапқан емес, – деген ойды ескертіп отырады [7, 75 б.].

Бүгінгі күні де шығыс жалғаулы сөздер сөз тіркестерінің құрамында өте жиі қолданылады. Етістіктермен тіркесетін жатыс жалғаулы есімдер мынадай қатынастарда жұмсалады: бірінші объектілік, яғни, толықтауыштық және екіншісі пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі.

Объективтік мәндегі шығыс септікті зат есімдер етістікті тіркестің бағыныңқы қызметінде жиі қолданылады.

Төртінші – ой кеселді нәрселерден қашық болу керек (Абайдың отыз бірінші кара сөзі). Адам ата-анадан туғанда есті болып тумайды (Абайдың он тоғызыншы кара сөзі).

Жас күнімде ерінтіп,

Шала қалдым ғылымнан (Шәкәрім. «Ашу мен ынсап»).

Ермегім жоқ, елімнен үмітім жоқ,

Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі: Айдос сабақтан шығып, тіке үйге тартты («Алтын босаға» газ.). Ол ауылдан шыққалы жанына ертіп шыққандары өзіне жау болды (Ғ.Мүсірепов «Көк үйдегі көршілер»).

-мен(-бен, -пен) тұлғалы синтаксистік құрылыс тек қазақ тіліне ғана тән. Қазақ тіліндегі мұндай синтаксистік құрылыс қимыл-әрекетті білдіреді.

Профессор С.Исаевтың зерттеу еңбектерінде көрсетілгендей, қазақ тіліндегі көмектес септік (-мен) жалғауының мағынасы – сол тәрізді өзге түркі тілдеріндегі біле шылауының мағынасы. Орхон-Енисей ескерткіштер тілінде түркологияда құралдық септік деп аталып жүрген *-н, (-ын, -ін, -ун, -үн)* тұлғасы арқылы берілген [7, 131-133 бб.]. Ғалымның пікірінше, қазіргі тіл білімінде бұл тұлғаны құралдық септік дегеннен басқа пікір бар. Өйткені бұл қосымшалар жалғанып, құралдық мағынамен бірге қимылдың амалын, сынын, кейде бағытын мезгілін білдіріп, есім түбірге ғана емес, етістік түбірге де жалғанып жұмсалады.

Ал көмектес жалғаулы сөз тіркестері сабақты және кейбір салт етістіктердің көмектес жалғаулы есімдерді меңгеруі арқылы жасалады. Бұл көмектес жалғаулы сөз тіркестері де объектілік және пысықтауыштық қатынастарда болады. Қазақ тіліндегі *-мен, (-бен, -пен)* тұлғалы сөз тіркестері қимыл-әрекеттің құралын, іске асу тәсілін және бірлескен әрекетті білдіреді. Мысалы, Ерлан бір танысымен кездесіп қалды (ауызекі тіл қолданысы). Арам оймен ар сатып, үзіп-жұлмақ,

Міне, пайда қылдым деп мақтанылмақ (Шәкәрім «Анық пен танық»).

Намыс сол – өзің қорлан кемдігіңе,

Құрбыңмен ұмтылып бақ теңдігіңе (Шәкәрім. «Талап пен ақыл»).

Екінші – ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек (Абайдың отыз екінші қара сөзі).

Бағыныңқы сыңары сын есімнен болған етістікті сөз тіркестері. Тіліміздің дамуының жемісі болған сапалық сын есімдердің етістіктермен тіркесі кездеседі. Қатыстық сын есіммен *-сыз, -сіз, -дай, -дей, -лы, -лі, -ың, -ің, -қ* жұрнақты түрлері болмаса басқа түрлері кездесе бермейді. Сын есімдер етістікті сөз тіркестерінде тек бағыныңқы сыңарда ғана жұмсалады. Ондай тіркесте олардың дара және күрделі түрі де кездеседі.

Демек, сын есімдер етістікпен тіркесінде үш түрлі жағдайда:

1. Таза күрделі сын есімдер;

2. Қосарлы сын есімдер;

3. Кейбір қатыстық сын есімдер арқылы күрделі сөз тіркестерін құрайды және күшейткіш буын арқылы келген қосарлы түрімен де тіркесі кездеседі. Сын есім мен етістік бір-бірімен қабыса байланыса отырып, етістікті сөз тіркесін құрағанда, бағыныңқы қызметте жұмсалған сын есім өзінің негізгі анықтауыштық қызметінен ауытқып, пысықтауыш мүшеге айналады. Ол жақсы киініп, тоя тамақ ішіп, қыдырғанды ұнататын («Жас қазақ» газ.). Адам баласына жыртықсыз, кірсіз, сыпайы киініп, һәм ол киімін былғап, былжыратып кимей, таза кимек – дұрыс іс (Абай. Он тоғызыншы қарасөзі).

Етістікті басыңқы сыңарлы сөз тіркесі қабыса және меңгеріле байланысады. Объектілік мәндегі шығыс септікті зат есімдер етістікті тіркестің бағыныңқы қызметінде жиі қолданылады. Төртінші – ой кеселді нәрселерден қашық болу керек (Абай. Отыз бірінші қарасөзі). Адам ата-анадан туғанда есті болып тумайды (Абай.

Он тоғызыншы қарасөзі).

Жас күнімде ерінтіп,

Шала қалдым ғылымнан. (Шәкәрім. «Ашу мен ынсап»).

Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі: Айла менен амалды, Меруерттей тізіпін, Жалмауыздай жалаңдап, Ар, ұяттан күсіпін, Құлық пенен сұмдыққа, Құлындайдай ұшыппын. (Абай. «Жылы белгісіз өлеңдерден»). Биені байлап болып, желінің басында отырғанда, түнеугі ысқа берген теріні қанжығасына байлаған (Шәкәрім. «Әділ – Мария»). ... бақайыңнан келмей түк көрмегендей-ақ маңқиып тұра бересің-ау! (Шәкәрім. «Әділ – Мария»).

Қазақ тіліндегі -мен, (-бен, -пен) тұлғалы сөз тіркестері кимыл-әрекеттің құралын, іске асу тәсілін және бірлескен әрекетті білдіреді. Мысалы, Алла тағаланың көрмегі, естімегі, біз секілді көзбенен, құлақпенен емес, көргендей естігендей білетұғын ғылымның бір сипаты (Абай. Отыз сегізінші қарасөзі).

Арам оймен ар сатып, үзіп-жұлмақ,

«Міне, пайда қылдым» – деп мақтан қылмақ (Шәкәрім. «Анық пен танық»).

Намыс сол – өзің қорлан кемдігіңе,

Құрбыңмен ұмтылып бақ теңдігіңе (Шәкәрім. «Талап пен ақыл»).

Екінші – ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек (Абай. Отыз екінші қарасөзі).

Сілтеу есімдікті етістік басынқы тіркес Мысалы: Хан қайғырды: Ел жайы бұл екен деп, Әншейін босәуіре боп жүр екем деп. (Шәкәрім. «Алты әңгіме»).

Түсті білдіретін сын есімдер етістіктермен тіркесе алмайды. Тіркесе қалған жағдайда олар субстантивтеніп сөйлемнің пысықтауыш қызметін атқарады. Қабыса байланысқан сөз тіркесін құрай алмайды.

Адамның қандай күйде екендігін білдіретін сын есімдер етістіктермен тіркесе береді. Ашулы сөйледі, байыпты қарады, ақ жарқын жүреді, қатулы қарайды. Ал түлкі тымақты, ұзын бойлы, қаралы киімді т.б. тіркестері етістіктермен тіркесе алмайды. Бұдан дара, яғни сапалық, қатыстық сын есімдерге қарағанда күрделі сын есімдердің етістіктермен тіркесуі шектеулі деуге болады.

Бағыныңқы сыңары сан есімнен болған етістікті сөз тіркестері. Сан есімдердің басынқы сыңарлы етістікпен тіркесіне назар аударсақ мына ерекшеліктерді байқауға болады.

Сан есімдер де сын есімдер сияқты етістіктермен тіркеседі және үнемі қабыса байланыса бермейді, меңгеріле де байланысып келеді. Олардың ішінде етістікті сөз тіркестерінде есептік, реттік, сан есімдері ғана жұмалады да, басқалары ондай тіркесте жұмсалмайды. Сан есімдер құрылысы жағынан дара және күрделі болып келсе, сол екі түрінің де басынқы сыңары етістікте келеді. Олай болса, дара сан есімдермен етістіктің байланысы күрделі түрінен саны жағынан басымырақ түрде кездеседі. Күрделі сан есімдердің тіркесі сирек қолданылады. Етістікпен тіркесі ерекше. Мысалы, бес есе артып кетті, 6 гектардан ғана келеді, үш-төрт қадам басты, отыз екінші жылдары жазықсыз ағылып кетті бұл жерде бағыныңқы сыңар екі сөзден қосақталып келеді. Бұл туралы таза сан есімдердің қабыса байланысып келіп, сонын ішінде күрделі сан есімдер мен қосарлы сан есімдердің тіркесінен қарастырған зерттеуші Т.Сайрамбаев таза сан есімді күрделі етістіктермен тіркесінде көбіне есептік сан есім жұмсалатындығын ескере отырып, Үйірін бөрте айғырдың бөліп алып, Құлынды жиырма екі байлап алды деген мысалдарды арқау етеді [3, 162 б.].

Бұл жерде сан есім етістікпен қабыса байланысып, қимыл әрекетінің мағыналық қасиетін аша түскендігі көрінеді. Тулап жатқан жыланды Ақбілек табандап тағы да екі ұрды да, жөніне жүре берді (М.Жұмабаев «Ақбілек»). Бәйбіше бүгін қонақты екі дүркін жөнелтіп, жаңа ғана жантайып еді, дабырлаған дауысқа көзін ашып алды. (Ғ.Мүсірепов). Жиырма түйемен құм тасығанда бес шақырым жерден күніне алты ораламыз (Ғ.Мүсірепов) [3, 162 б.].

Екіншіден, сан есімдердің қосарлы түрі етістікпен тіркесіп, күрделі басыңқы сыңарды құрайды. Сан есімдердің қосарланып келуі қимылдың шамамен істелу мөлшерін көрсетеді. Айталық, ол әріден бір-бір санады, жүргіншілер тоқтаусыз екі-үш кетті, қолынан да бес-алты тістеді (Д.Исабеков) [3, 162 б.].

Бағыныңқы сыңары есімдіктен болған етістікті сөз тіркестері. Есімдіктер, әдетте, өздерінің мағына өзгешеліктеріне және грамматикалық ерекшеліктеріне қарай ерекше сөз табы болып саналады. Олардың мағынасы сан алуан. Есімдіктердің жалпылау, белгісіздік, сұрау мәнді түрлері етістіктерге жиі тіркеседі.

Сұрау есімдікті етістікті басыңқылы тіркес: Шешендігіне сап қанша маймандағанмен, бір сөзі де көкейіме қонған жоқ (С.Мұқанов). Адам баласы бір терінің ішінде неше толып, неше солады (Қ.Жұмаділов).

Жалпылау есімдікті етістік басыңқы тіркес: Бағанағы Абаймен келген жатақтар да тегіс осында жүр (М.Әуезов). Нағашымның бұл жөнінде ұрсып айтқан сөздерін түгел тыңдадым (С.Мұқанов).

Белгісіздік есімдікті етістік басыңқы тіркес: Әсіресе, күн батар алдында балықшы жігіт сыртқа әлденеше шығып, үйінің бет алдындағы биік жар басынан теңіз жаққа көз салды (Ә.Нұрпейісов). Сол жайында тіл қатқысы келіп бірнеше оқталып еді, неге екені белгісіз өзінен-өзі қысылып, батылы жетпеді (Т.Дәуренбеков).

Бағыныңқы сыңары көсемшеден болған етістікті сөз тіркестері. Көсемшелердің етістікпен тіркесіп келуі туралы сөз қозғасақ, көсемшелердің бағыныңқы сыңарда жұмсалып, етістікті тіркес құрауы мына жағдайларға байланысты:

1. Көсемше мен көсемшенің тіркесі арқылы күделі, басыңқы сыңарлы түрі жасалады. Кем дегенде екі немесе одан да көп көсемшелермен өзара тығыз байланыста түйдектеліп келіп, мағыналық жағынан бір топ жасап қолданылады. Дара көсемше өздігінен ерекшеленіп тұрады, ашулана жаздады, қыса жаздады, баса жаздады, т.б. Ал күрделі түрінде құлап жатып барып түрегелді, екпіндеп келіп тұрып қалды. Құлап, екпіндеп сөздері негізгі мағына береді, жатып, келіп сөздері көмекшілік қызмет атқарады. Барып түрегелді, тұрып қалды баяндауыш болса, құлап жатып, екпіндеп келіп пысықтауыш мағынасын білдіреді. Бұлар жеке басыңқылармен тіркеспейді, бөлуге келмейді, бірінің мағынасын бірі толықтырып сол тобымен бір синтаксистік қызметте жұмсала алады.

2. Көсемшелі етістік үнемі толық мағыналы сөздермен тіркесіп қана қоймай, де, бол, е көмекші етістіктерімен де тіркес құрай алады. Көмекші етістіктері арқылы көсемшелі сөз тіркестері жасалып отырады.

Бағыныңқы сыңары үстеуден болған етістікті сөз тіркестері. Етістікті сөз тіркесінде көп қолданылатын түрі – үстеу. Үстеу қимылдың орындалу қасиеттерін жан-жақты көрсетеді. Ол – үстеудің табиғи қасиеті. Үстеу сөз табы да етістікпен тіркесе келіп, мезгілдік, мекендік, сан-мөлшерлік және тағы басқа мағыналарды білдіріп тұрады. Мысалы, Ақан бастықты таңертеңнен күтіп, ұзақ отырып қалды («Жас

қазақ» газ.). Күні бойы жұмыстан шаршап келген ол денесін әрең қимылдатып, жазды (С.Мұқанов).

Сонымен етістікті сөз тіркестері жайлы ойларды жинақтай келе, мынадай қорытындыға жасауға болады: етістікті сөз тіркестерінің басыңқы сыңары аты айтып тұрғандай етістік сөз табынан болады; етістікті сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарлары қызметінде зат есім, сын есім, сан есім, үстеу, көсемше қолданылады; етістікті сөз тіркестерінің негізгі байланысу формалары – меңгеру, қабысу болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения // Сб. «Вопросы грамм. строя». – М.: 1955. – С.412-416.

[2] Аханов К. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: 1992. – 494 б.

[3] Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері. – Алматы, Мектеп. 1981. – 198 б.

[4] Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. – М.: Наука, 1953. – 240 с.

[5] Баскаков Н.А. Словосочитания в азербайджанском языке. Исследования по сравнительной грамматике тюрских языков. III синтаксис. М. 1961.

[6] Балақаев М. Қазақ әдеби тілі. – Алматы: 1978. – 145 б.

[7] Аблақов А. Қазақ тіліндегі барыс жалғаулы сөз тіркестері. – Алматы: Мектеп, 1973. – 159 б.